

ПОНЯТТЯ ЗЛОЧИНУ ЗА СОБОРНИМ УЛОЖЕННЯМ 1649 р.

Олена Козинець,
канд. істор. наук

Історія права є важливою частиною юриспруденції, оскільки реалізація державної влади у той чи інший період, у тій чи іншій країні можлива лише у вигляді примусу, заборон і дозволу як індивідуальних норм поведінки, так і таких, що перетворюються на традицію, тобто право. У зворотному розумінні це можна пояснити так: щоб установлення права були дієвими, щоб його вимогам підпорядковувалися люди, навіть проти своєї волі, потрібна особлива організація, тобто держава. Стан державної організації, її форми та принципи знаходять відповідність у принципах права свого часу, що створює, у свою чергу, особливу структуру, яка називається державно-правовим укладом. Саме тут виявляються особливості цивілізації, культури народу, ступінь його соціального розвитку та хід політичної історії. Властивість права в той чи інший час, у того чи іншого народу визначає значення історії як невід'ємної частини загальної, практичної юриспруденції. Щоб розуміти сучасне, потрібно знати історію, оскільки історія права поєднує епохи та робить актуальним минуле.

Важливе значення серед джерел (форм) права феодальної Росії періоду не тільки станово-представницької, а й абсолютної монархії до 30-х років XIX ст. мало Соборне Уложення 1649 р. (далі – СУ) або, як його ще називали, Уложення царя Олексія Михайловича.

Характеристичі та аналізу СУ присвячено небагато спеціальних робіт [1–3]. Історію його створення та характеристику містять праці істориків, які розглядали зазначену проблематику у контексті характеристики часів правління царя Олексія Михайловича [4, с. 120–137; 5, с. 396–415; 6, с. 126–127; 7, с. 55–134]. Вчені-юристи зверталися до цієї проблеми, як правило, у дореволюційний період [8–11].

Предметом розгляду у даній статті ми визначили кримінальне право за Соборним Уложенням 1649 р., оскільки саме в цій галузі права можна простежити відносини між різними верствами населення Росії середини XVII ст. та реалізацію основної тези, закріпленої в СУ, яка стосувалася статусу глави держави – царя як самодержавного та спадкового монарха. Вже в перших рядках тексту СУ зазначається, що навіть злочинний умисел, а не тільки дії, спрямовані проти монарха, жорстоко каралися.

Необхідність створення СУ була зумовлена потребами часу. Після завершення в Росії так званого періоду Смути станово-представницька установа Московії – Земський Собор 1613 р. обрав на престол засновника нової правлячої російської династії Михайла Романова. Правління нової династії проходило у складних умовах. Перші царі династії Романових намагалися дотримуватися старих устоїв і в такий спосіб довести свою законність, але суспільні потрясіння, які відбувалися час від часу в Росії, свідчили, що це вдавалося погано. Тому потрібні були нововведення.

Правління царя Михайла (1613–1645 рр.) стало періодом законодавчої діяльності уряду, що стосувалася різних сторін державного життя. Саме у зв'язку з цим на початку правління Олексія Михайловича (1645–1676 рр.) накопичився великий запас нових законів, що потребували впорядкування. Необхідність систематизації законодавства гостро відчувалася ще й тому, що потрібно було навести елементарний лад у розрізних, виданих у різні часи нормативних актах. Також серед причин створення СУ було те, що до XVII ст. московське законодавство мало казуальний характер і планування старих звичаїв потрібно було за новою династією замінити законом. Не останню роль у створенні СУ відіграли і внутрішньополітичні причини.

Отже, цар, усвідомлюючи необхідність проведення систематизації законодавства та наляканий рядом повстань, передусім тим, що відбулося в Москві у червні 1648 р., оголошує про складання Уложення. З цією метою 16 липня 1648 р. з Боярською думою та Освяченим собором цар прийняв рішення про підготовчу роботу. Скласти проект Уложення було доручено особливій кодифікаційній комісії з п'яти членів, яка мала зібрати та переробити в єдиний звід діючі закони, що були створені за різних часів і розкидані по всіх приказах, а потім встановити випадки, які не були передбачені законами. Зазначену роботу було проведено у рекордно короткий термін. Вже 29 січня 1649 р. СУ остаточно було затверджено на Земському соборі. Вперше в Росії текст кодифікації був надрукований на Московському печатному дворі – єдиній типографії Російської держави XVII ст. накладом 2000 примірників [12, с. 54]. Друкований текст був розісланий у прикази та на місця.

Таким чином, у Росії вперше зроблений звід усіх діючих правових норм, в якому можна спостерігати поділ норм за галузями та інститутами, хоча ще й зберігалася казуальність у викладі.

Текст СУ було зведено у 25 глав і 967 статей. Його джерелами стали Судебники, указні книги приказів, зокрема Холоп'єго, Розбійного та ін., царські укази, земські приговори, рішення Земських соборів, Стоглав, запозичення з Литовського статуту 1588 р., візантійське законодавство.

Слід зазначити, що, незважаючи на недоліки СУ, воно якісно відрізнялося від судебників. На відміну від останніх, СУ було кодексом усіх законодавчих норм і виражало діюче право в державі. Також СУ було не тільки переопрацюванням законодавчих актів, воно містило нові законоположення, які мали характер великих суспільних реформ і були відповіддю на суспільні потреби тогочасної Московської держави [5, с. 399].

Кримінальне право в XVII ст. розвивалося в умовах різкого загострення класових протиріч. Стимулом його розвитку стали події першої половини XVII ст. У зв'язку з цим кримінальне законодавство набуло чітко вираженого карального характеру. У СУ 1649 р. чітко визначено злочин як будь-яку дію проти царської волі, порушення розпоряджень і правопорядку, встановленого державою. Відповідальність за злочин, на відміну від попередніх часів, несли всі верстви феодального суспільства (від дворян до холопів). Але ще діяв основний принцип феодального права – права-привілею, відповідно до якого ступінь покарання визначався соціальним статусом злочинця.

СУ вперше дав визначену класифікацію злочинів і поділив їх на групи. Окремо стояли злочини проти церкви, держави та правителя, проти порядку управління. Всі вони входили до складу кримінальних, але їх можна було виділити у зв'язку з тяжкістю у спеціальні підгрупи як злочини державні (політичні) та проти порядку управління. Власне кримінальні злочини СУ поділило на дві групи – посадові та проти прав і життя приватних осіб.

Розглянемо злочини проти церкви та проти держави, а потім – злочини проти порядку управління, посадові та проти прав і життя приватних осіб.

На перше місце були поставлені **злочини проти церкви, релігії**, які до кінця XV ст. були об'єктом церковного законодавства. Вперше злочини проти церкви згадувалися в Судебнику 1497 р. До них відносили *«церковну татьбу»* (крадіжку). Пізніше Стоглав запровадив поняття *«церковного заколоту»*. А СУ додало *«образу священнослужителя та поняття «богохульство»*; також було передбачено покарання за *«зведення у бусурманство»*, тобто обернення в іншу віру.

На друге місце поставлені **злочини проти держави та проти особи государя**, а також проти порядку управління. Поняття «державний злочин» сформувалося у XI–XII ст. Його синонім «крамола» спочатку позначав «від'їзд» бояр і князів із служби великому князю. З середини XV ст. було передбачено обов'язково видавати злочинців, які втекли в інше князівство. З'явилася поняття *«рубіжник»*, тобто порушник кордону. У XII ст. сформувалося поняття *«земська зрада»* – відносини з ворогом. З розширенням поняття «зрада» до нього стали включати узурпацію влади – *«самозванство»*, *«передачу міста ворогу, надання допомоги ворогу государя»*.

Судебники 1497 та 1550 рр. ввели такі нові складні державних злочинів, як *«предмет»* – поширення прокламацій, у яких закликали до бунту, та *«запалювання»* – злісний підпал у місті.

Наприкінці XVI ст. з'явилися поняття *«бунт»*, *«заколот»*, *«повстання проти влади»*. СУ виділяє такі діяння, як *змова та скоп*. Змову розглядали як дію, спрямовану проти государя. Як кримінальний злочин розглядалися лайливі та злі слова на адресу монарха, а також з'ясування відносин, безпорядки на государевім дворі. У змові та скопі суб'єктом злочину була об'єднана група людей, юрба, а не окремі особи.

У XVII ст. встановлена відповідальність за таку дію, як *«ізвет»*, тобто повідомлення про те, що готується державний злочин. СУ виділяє спеціальний склад – неповідомлення, яке каралося смертною карою. «Ізвет» повинні були робити всі члени сім'ї зловмисника. Також його могли приносити люди всіх чинів, навіть «лихі». За недоведений і брехливий ізвет передбачалося суворе покарання, а за доведений – винагорода.

Інша група злочинів проти держави – **злочини проти порядку управління**. Поява цього різновиду злочинів зумовлена загальними процесами державної централізації. До зазначеної групи відносили фальшування грошей, «корчемство» (незаконне виготовлення та продаж вина; при цьому підлягали покаранню як ті, хто виробляв і продав, так і ті, хто купував), «підписку» (під цим злочином розуміли підробку актів, печаток, грамот тощо).

Серед посадових злочинів на першому місці було *лихоїмство*. Як правило, під цим злочином розуміли порушення встановленого порядку судочинства. Ще у XV ст. законним актом був *«посул»* – обіцянка заплатити за сприятливе вирішення справи, пізніше під цим поняттям почали розуміти хабар. «Посул» був подякою у вигляді певної плати від підсудного судді. Встановлення норми розмірів «посулів» перетворювали надлишок на предмет «лихоїмства», і в такий спосіб посул перетворювався на хабар. Так, Судебник 1550 р.

пов'язує з отриманням посуду винесення неправомірного рішення судом, за що передбачалося кримінальне покарання.

Також до злочинів проти порядку судочинства були віднесені *відмова у правосудді, підробка, тяганина, порушення порядку судочинства та використання праці підсудних у господарстві судді*.

До найбільш небезпечних злочинів проти суду відносили *наклеп чи брехливий донос на невинного, лжеприсягу, лжесвідчення*. Також до кримінальних правопорушень відносили *образу судді, пристава, подання брехливої скарги на посадову особу, втечу від судового пристава, нез'явлення відповідача до суду*.

Окремо СУ виділило групу військових злочинів, що були відомі раніше – *самовільне залишення служби, насилля по відношенню до мирного населення, крадіжка зброї, ухилення від військових оглядів*, а також запровадило нові поняття, зокрема, «*дезертирство*», і в такий спосіб покляло початок систематизації військових злочинів. Особливими суб'єктами в цій групі злочинів були особи, які відповідали за проведення мобілізації.

Наступна група злочинів за СУ – це *злочини проти майна, прав та життя приватних осіб*. Вони отримали досить детальне розроблення у XXI, XXII та частково у X главах СУ [13, с. 120–262]. Злочини проти особи охоплювали велику групу складів злочину, серед яких *убивство, нанесення тілесних ушкоджень, побиття та образ*.

У XVI ст. нарівні з поняттям «ненавмисне вбивство» з'являється поняття «випадкове вбивство», що не тягло за собою відповідальності. Вбивство в законодавстві вже відрізнялося від розбою, але їх диференціацію здійснило лише СУ.

Також у СУ більш детально розроблено систему ознак, які кваліфікували вбивство. До неї було включено вбивство дружиною чоловіка, вбивство батьків, братів та сестер, незаконно народжених дітей. У цих злочинах співучасники відповідали нарівні з прямими винуватцями.

До навмисних убивств СУ відносило злочини, скоєні насильством, скопом та змовою, що розглядалось як обтяжуючі обставини. Також СУ поділяло вбивства на *хитрісні та безхитрісні*. Останні, скоєні випадково, не підлягали покаранню. В СУ вживалося поняття необхідної оборони: вбивство в порядку самооборони та захисту майна, захисту сусіда та хазяїна. Правомірним при цьому вважалось вбивство крадія не тільки в момент скоєння ним злочину, а й після, наприклад, під час погоні за ним чи при його затриманні.

У СУ до ненавмисних убивств відносили вбивство переляканою твариною, наприклад, конем, який наскочив на кого-небудь разом із вершником, якщо коня не можна було втримати, або випадок, коли під час стрільби з пішалі

чи лука по звірю чи птаху випадково буде вбитий хтось, хто був за укриттям і кого не побачив той, хто стріляв. Також у межах необхідної оборони дозволялось убити чужу тварину при її нападі, наприклад собаку.

На відміну від безхитрісних убивств, які не тягли за собою відповідальності, за так звані хитрісні або навмисні вбивства карали смертю, незалежно від соціального статусу злочинця. Так, убивство, скоєне в церкві, на дворі господаря, у суді, вважалось навмисним. У даному випадку кваліфікація злочину визначалася місцем та умовами його здійснення.

Як кваліфіковане вбивство СУ виділяє отруєння «зіллям». Винуватого спочатку піддавали випробуванню, а потім страті.

Наступний вид злочинів проти особи – *каліцтво, нанесення ран та побоїв*. СУ формулює особливий склад, називаючи його «болісне глумління». До таких злочинів відносили відсікання носа, вуха, ноги, руки, пошкодження ока. Як покарання передбачалось не тільки сплата штрафу, а й нанесення аналогічного каліцтва (тут діяв принцип «таліону» – рівне за рівне, що був відомий ще зі стародавніх часів).

Також СУ були відомі *злочини проти честі, моральності та сім'ї*. До першого були віднесені образа словом, дією, брехливі звинувачення, навмисне побиття, після спеціальної підготовки, а не в простій бійці. До другого – перелюбство, звідництво, згвалтування.

До найтяжчих злочинів проти прав особи, тобто до майнових злочинів, СУ відносило *розбій та татьбу*, оскільки вони наносили шкоду праву власності, майновому праву. Розбій у кримінальному праві був відомий ще з часів Руської Правди, але, починаючи з XVII ст., боротьба з розбоями була оголошена «государевою справою». На практиці поступово відокремлюють розбій від убивства та пов'язують його з грабежем і насильством. До ознак розбою відносять відкритість нападу й організований характер. При визначенні розбою в СУ вже не вживається поняття «лиха людина», але запроваджується нове поняття – «рецидив». Часто розбій поєднується з обтяжуючими обставинами – вбивством чи підпалом. СУ розрізняло розбійні напади на помешкання, поселення чи пограбування в дорозі. Розбій як дія, поєднана із застосуванням насильства проти особи, використанням зброї чи знарядь нападів, зазвичай передбачала групові напади. Передбачаючи тяжкі покарання за розбій, СУ карало самосуд над людьми, які були замішані в розбої. Факт самосуду розглядався як кримінальний злочин.

Найпоширенішим видом майнового злочину у XVII ст. залишалася татьба. Ще в Руській Правді вона поділялася на просту та кваліфіковану. Тяжкість покарання за крадіжку постійно збільшувалась: якщо спочатку

смертною карою карали за третю крадіжку, то вже наприкінці XVI ст. страчували особу, яка навіть не визнавала своєї вини. По відношенню як до розбою, так і до татби СУ запровадило поняття «рецидив».

У СУ широко розроблена тема «поноровки» та потурання розбоям і татби. Ці дії передбачались у різній формі. Найважливішою було надання постійного або тимчасового приюту. До інших форм приховування відносили брехливі показання при обшуку, мовчання місцевих жителів про те, що в них живе злочинець. Також СУ розрізняло приховування злочинців і приховування крадених речей (у формі поклажі чи купівлі).

Багато статей кримінального права в СУ пройняті релігійним характером, що позначалося безпосередньо на ступені визначення складу злочину та характері санкцій по відношенню до осіб, які здійснили злочин.

У кримінальному праві СУ не уточнює поняття «лиха справа». Це поняття було розроблене ще судейниками, суб'єктом злочину тут могли бути як окремі особи, так і група людей, яких, у свою чергу, поділяли на головних та другорядних (співучасників). Співучасть могла бути як фізичною, так і інтелектуальною.

Суб'єктивна сторона злочину зумовлювала ступенем вини. СУ поділяло злочини на *навмисні, необережні та випадкові*. За необережні дії карали так само, як і за навмисні. В ознаках об'єктивної сторони злочину СУ виділяло пом'якшуючі обставини (алкогольне сп'яніння, дії, які не були контрольованими внаслідок образи чи загрози – афект) та обтяжуючі обставини (повторюваність злочину, розміри шкоди, особливий статус об'єкта та предмета злочину, сукупність декількох злочинів).

СУ також виділяло окремі стадії злочинного діяння: намір, замах на злочин та здійснення злочину. Існувало вже поняття «рецидив», яке в СУ збігається з поняттям «лиха людина», та поняття «крайня необхідність», яка не карається лише за умови дотримання міри її реальної небезпеки з боку злочинця. Порушення міри означало перевищення меж необхідної оборони та каралось.

Об'єктами злочину СУ вважало церкву, державу, сім'ю, особу, майно та моральність. Уперше в історії російського законодавства у світську кодифікацію були включені злочини проти релігії, які раніше відносилися до юрисдикції церкви. У системі злочинів вони були поставлені на перше місце.

Перегляд системи злочинів мав подвійне значення: з одного боку, церква як основна ідеологічна сила посідала перше місце, що свід-

чило про зростання її впливу; з іншого – захист церкви державою та її законами свідчив про пріоритетність останніх у політичній системі, яка в середині XVII ст. неухильно розвивалася в напрямі абсолютної монархії.

Таким чином, розглянувши злочини за Соборним Уложением 1649 р., ми дійшли висновку, що цей кодекс став якісно новим в історії права Росії. Після його прийняття домінуючою формою права став закон, який підпорядкував собі звичаєве право. СУ відоме не тільки поняття «злочин», а й його стадії. Також уперше в історії російського законодавства була розроблена класифікація злочинів. СУ закріпило поняття «умисел», «необережність», «випадковість», виокремило обставини, що впливали на визначення ступеня винуватості чи на її усунення – необхідна оборона, крайня необхідність. Але, незважаючи на те, що СУ було важливим кроком у розвитку російського законодавства та проголошувало, що закон повинен бути рівним для всіх, він, на жаль, від цього не став однаковим для всіх станів, а право залишалось правом-привілеєм для панів. І найяскравіше цей принцип виявив себе у кримінальному праві.

Література

1. Софропенко К. А. Соборное Уложение 1649 г. – кодекс русского феодального права. – М., 1958.
2. Тихомиров М. Н., Епифанов П. П. Соборное Уложение 1649 г. – М., 1961.
3. Матюков А. Г. Уложение 1649 г. – кодекс феодального права России. – Л., 1980.
4. Ключевский В. О. Сочинения: В 9 т. – Т. 3. Курс русской истории. – М., 1988. – Ч. 3.
5. Платонов С. Ф. Лекции по русской истории. – СПб., 1998.
6. Вернадский Г. Русская история. – М., 1997.
7. Пресняков А. Е. Российские самодержцы. – М., 1990.
8. Липовский В. Исследование начал уголовного права, изложенных у Уложении царя Алексея Михайловича. – О., 1847.
9. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. – К., 1905.
10. Латкин В. Н. Лекции по истории русского права. – СПб., 1912.
11. Сергеевский Н. Д. Наказание в русском праве XVII в. – СПб., 1887.
12. Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России. – М., 1968.
13. Соборное Уложение 1649 г. // Отечественное законодательство XI–XX вв. / Под ред. О. И. Чистякова. – М., 1999. – Ч. 1.

